

Savaş İstihbaratında Kadın Sağlık Mensuplarının Çalışmaları

The Activities of Women Health Professionals During War Intelligence

H. Kadırcan KESKİNBORA^a

^aGöz Hastalıkları AD,
Bahçeşehir Üniversitesi Tıp Fakültesi,
İstanbul

Received: 22.08.2017
Received in revised form: 24.01.2018
Accepted: 04.02.2018
Available online: 05.09.2018

Correspondence:
H. Kadırcan KESKİNBORA
Bahçeşehir Üniversitesi Tıp Fakültesi,
Göz Hastalıkları AD, İstanbul,
TÜRKİYE/TURKEY
kadircan.keskinbora@gmail.com

ÖZET İnsanlığın eski çağlarından günümüze kadar, casusluğun, devletlerarası ilişkilerde, siyasi, askerî, ticarî, diplomatik, teknolojik ve kültürel sonuçlarıyla önemli bir yer tutmuş olduğu bilinmektedir. Kavram itibarıyla bilgi alma, bilgi toplama olarak literatürlerde yer almakla beraber, bilgi alınmasına karşı koymak ta bu sistemli yapı içerisinde yer almaktadır. Eski Türklerden, Çin komutanlarına, sultanlardan peygamberlere kadar istihbarat önem arz etmiştir. “Gizli” yürütülen bu tür istihbarat faaliyetleri çoğu kez devletlerin iç ve dış politikalarında belirleyici ve hayati öneme sahip olmuştur. Bu yolla devletler, muhatabı olan güçlerin siyasi, askerî, sosyal, ekonomik, kültürel, dinsel, teknik vb. durumuna ilişkin bilgiye erişir, buna uygun hareket tarzını belirler ve gelecekteki tercihlerini tespit eder. Bu noktada, casusluk çalışmaları, geniş bir şekilde bilgi edinmek için yürütülen çalışmaların kapsamıyla beraber, devletlerin kendi yararına ve kendilerini güvence altına alma kaygısıyla ilgili ülkede/bölgede bir kaos/anarşi ortamı yaratmak için bilfiil icra ettikleri propaganda faaliyetlerini de içermektedir. Bu nedenle istihbarat, hayatın her alanında ve her anında mevcut olabilir. Bu konuda ister barış döneminde ister savaş zamanında, her meslekten ve toplum kesiminden insanlar görevli olabilirler. Bu makalede istihbaratın özel bir alanında, savaş zamanlarındaki haber alma etkinliklerinde görev almış kadın sağlık mensupları konu edinilmiştir. İstihbaratta sağlık mensuplarının katkılarını misaller verilmiş, savaş istihbaratında kadın sağlık elemanlarının tercih edilme nedenleri ve faaliyetlerinden örnekler sunulmuş, savaş istihbaratında sağlık mensuplarının katkıları tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İstihbarat; enfeksiyöz hastalık bulaşması, çalışandan hastaya

ABSTRACT It is a very well known fact that espionage dates back from early ancient ages of humanity upto our day together with its conclusions in terms of international relations, as well as political, military, commercial, diplomatical, technological and cultural relations. As a concept, to get information or to collect intelligence takes places in literature however to counter-intelligence also takes place within this systematic structure. Intelligence has always been important from ancient Turks to Chinese commanders and from Sultans to Prophets. These intelligence activities executed underground have also had effective and crucial significance in designating mostly domestic and foreign policies of states. Through this way, the states reach the needed intelligence of the correspondent state on political, military, social, economical, cultural, religion and techniques, and defines the movement strategy accordingly and determines future preferences. At this point, the espionage activities covers collecting intelligence considerably however it also covers propaganda activities of the states which actively execute in order to generate a chaos/anarchy environment in order to assure themselves for their benefits. Therefore intelligence can exist in every part and field of life. In this subject, people from all parts of the society and professions can assume duties both in peace era or war era. This article focuses on women health professionals assigned in a special unit of intelligence in collecting intelligence during wartime. Some examples have been presented about contributions of health professionals in intelligence, the reasons of preferring woman health professionals in intelligence together with some examples of their activities, and argues the contribution of women health professionals to war intelligence

Keywords: Intelligence; infectious disease transmission, professional-to-patient

Istihbarat, günün şartlarına uygun olarak geliştirilen çok yönlü bir konudur. Muhtelif kitap ve sözlüklerde istihbarat; akıl, zekâ, anlayış, işitilen haberler, bilgi toplama, haber alma olarak tarif edilmektedir. Ancak, teknik olarak kullandığımız istihbarat kelimesinin kapsamı biraz daha değişik olup, haberlerin (ham bilgilerin), tasnif, kıymetlendirme ve yorum gibi işlemler sonucu üretilen bir ürün veya bilgidir.¹ Devletin hatta otoritenin olduğu her yerde bir istihbarattan, gizli servisten bahsedilir ve böyle olması da doğaldır. Devlet veya otorite, gücünü devam ettirebilmek ve irade devrinde bulunan insanların güvenliğini sağlamak için bu tür yapılanmalara mecburdur.²

Zaman zaman istihbarat ile casusluk birbirinin yerine kullanılmaktadır.¹ Casusluk, istihbarat faaliyetlerinde ihtiyaç duyulacak bazı özel bilgileri elde etmek üzere gizli ve korunan kaynaklara ulaşmak için başvuru yoldur. Bu faaliyet sonucu elde edilecek haberler istihbarat faaliyetini besleyen malzemenin çok az bir kısmını teşkil eder. Yani casusluk, istihbarat faaliyetinin geniş kapsamı içinde küçük bir yer tutar.

Devletlerin başka ülkelerdeki casusluk çalışmaları ve örgütlenmeleri onların gücünün önemli bir işareti olmuştur. Başka bir deyişle güçlü devletler, güçlü istihbarat teşkilatları oluşturmuşlardır. Örneğin, Rusya, büyük bir devlet olarak sahne aldığı 16. yüzyıldan sonra devletlerarası ilişkilerinde casusluğu etkili bir silah olarak kullanmaya başlamıştır. Özellikle Rus yayılma siyasetinin hız kazandığı 17. yüzyıl sonlarında, bu siyasete uygun olarak bir Rus casus ordusu başka ülkelerde çalıştırılmıştır.³

Devletin istihbaratı, devletin bütünlüğü, rejimin emniyetini sağlamak için, milli politika ile tespit edilen, milli hedefleri elde etmek üzere devlet organlarının yaptığı istihbaratın tümüdür.^{1,2} Bu nedenlerle, istihbaratın bir ülkede hayatın her alanında ve her anında var olduğu ve olacağı anlaşılmaktadır. Kadın veya erkek, her meslekten ve toplumun her kesiminden insanların da, bu faaliyetin içinde bulunabileceğini tahmin etmek zor değildir. Bu yaşamsal gerçekten yola çıkınca, sağlık mensuplarının da bu alanda görevlendirilebileceği ya da görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Bu durumda istihbarat konusu, sağlık mensuplarının bil-

gisine ve dikkatine sunulmayı gerektiren konulardan biri durumuna gelmektedir.

Bu makale, yaşamın her alanında ve döneminde var olan “bilgi toplama” konusuna dikkat çekmek ve farkındalık yaratmak amacıyla kaleme alındı. Bu planda, dünyada ve ülkemizdeki istihbarat yapılanması hakkında kısa tarihsel bilgilerle beraber istihbaratın örgütsel yapılanma tarihçesine kısaca değinilecek, istihbaratta sağlık mensuplarının katkılarını örnekler verilecektir. Arkasından, istihbaratın daha özgül bir alt alanı olan savaş istihbaratında özellikle kadın sağlık elemanlarının tercih edilmesinin nedenlerine değinilecek, birkaç ünlü kadın casusun faaliyetlerinden örnekler sunulacak, savaş istihbaratında sağlık mensuplarının katkıları tartışılacaktır.

İSTİHBARAT FAALİYETLERİNİN KISA TARİHÇESİ

Tarihin belki ilk zamanlarından itibaren kendisini gösteren istihbarat olaylarına baktığımızda, Çinlilerin bu konuda uzmanlaştıklarını görüyoruz. Çin gezginleri, Türklerle aralarında başlayan ve uzun yıllar devam eden savaşlar sırasında kullandıkları casuslar vasıtasıyla başarılı olmuşlardır.⁴ M.Ö. 500 yılında savaş sanatıyla ilgili bilinen ilk kitabı yazan Çinli hoca Sun Tzu, “*Harp Sanatı*” kitabında, istihbaratın önemini vurgular.⁴

İlk Türk Destanlarından *Dedem Korkut*'ta yine casus ve casusluk kelimelerinin birçok defa geçtiği görülmektedir (dil almak: esir, tutsak, düşman hakkında haber almak, düşmanın durumunu söyletnek için esir alma işine verilen genel ad. *Dedem Korkutun Kitabı*, s. 196)⁵ Bunun dışında Türklerde casusluk, değişik dönem ve coğrafyalarda değişik şekillerde adlandırılmışlardır: *münhi* ve *münhiyan*, *dil almak*, *sahib-i haber* veya *sahib-i berid*.⁴

Düşmanla ilgili bilgi toplama olayını tarihin her sahnesinde görmek mümkündür. Bunlardan biri de Hasan Sabbah'ın kurduğu Bâtını Hareketinin fedaileri olan, “*Haşhaşiler*” aynı zamanda birer casustu. Haşhaşî fedailer, Selçuklu saraylarına kadar cariyeye olarak sızmayı başarmışlardır.⁴

Özellikle Selçuklu devletinde siyasetnâme ve nasihatnâme türünde yazılan eserlerde devlet

adamlarına ve hükümdarlara gerek iç, gerekse dış istihbaratın lüzumu hakkında öğütler verilmektedir. Ünlü vezir Nizamülmülk “*Siyasetname*” kitabında, “*her tarafa tacir, seyyah, sufi, ilaç satanlar kıyafetinde daima haberciler gitmeli ve ne işitirlerse haber getirmelidirler.*” demektedir. Siyasetname’de yapılan bu açıklamalardan sonra haberci adı altındaki casusların, ülkenin her tarafına çeşitli kılıklarda gidip her türlü bilgi ve haberi devlet merkezine ulaştırmaları sağlanmıştır.⁶

Çağdaş anlamda, İngiliz Kraliyet Gizli Servisinin kurulması 1500lü yıllara rastlar. 1568 yılında I. Elizabeth, örgüte kurumsal bir kimlik kazandırır ve adını koyar: “*Intelligence*”. Bu, bilinen anlamıyla kurumsal olan ilk örgüttür. İtalyanlar bundan da önce daimi elçilikler oluşturarak istihbarat toplamışlardır, ancak bu faaliyetleri organize değildi ve kurumsal bir kimlik altında yapılmadı. Fransızlar 18. yüzyılda, daha sonra da Almanlar ve diğer Batı ülkeleri istihbarat teşkilatlarını oluşturmuştur.⁴

TÜRKİYE’DE “HABER ALMA” ÖRGÜTLENMESİ

Resmi posta ve istihbarat teşkilatı, Ortaçağın büyük Türk ve Moğol devletlerinde mevcuttu, daha sonra da devam etti. İslamiyetten önce Türk devletlerinde mevcut olan bu teşkilat, Emevi, Abbasi, Selçuklu ve Mısır Memlük devletlerinde “Berid”, Moğollar ve İlhanlılarda “*Yam*”, Safeviler’de “*Çaparhâne*”, Osmanlılarda “*Menzil*” adı altında yapılandı. Haber ve emirlerin götürülüp getirilmesinde kullanılan “ulak”lar, namuslu kişiler arasından seçilirdi. Ulak tâbiri, sonraları “*tatar*” şeklinde kullanıldı. Osmanlı Klasik Döneminde *Martoloslar*, *Voynuklar*, *Esirler* (dil), adıyla çeşitli gruplar istihbarat elemanı olarak kullanıldı.⁷

Osmanlı Beyliği’nin kurucusu Osman Gazi (beyliği 1299-1326), çevresindeki Bizans tekfurlarına karşı istihbarat ve casusluk faaliyeti yürütmüştür. Onun ve oğlu Orhan Bey (beyliği 1326-1362) zamanında *Martolos* adı verilen ajanların ve habercilerin kullanıldığı bilinmektedir. Fatih Sultan Mehmet (1444-1446; 1451-1481) de, zaman zaman, sarayına davet ettiği İtalyan sanatçılardan ülkeleri hakkında istihbarat amacıyla yararlanmıştır. Osmanlı, yükseliş çağında, yabancı ülkelerle ilgili bilgileri genellikle Hıristiyan ve Yahudi cemaatler arasından çıkan kimselerden sağlamıştır.⁷

17. yüzyılın başlarından itibaren imparatorluk bunalımlı bir döneme girmiş, devlet zayıf düşmüş, hükümdar ve yönetici kadrosu yetersiz, kanun düzeni işlemez durumdaydı. Osmanlı Devletine hekim, tercüman, elçi olarak gelen, saraya giren ve padişahlarla yakın ilişki kuran Ermeni, Yahudi ve Rum gibi gayr-i Müslimlerin yanı sıra, Arap, Gürcü, Tatar, Arnavut ve Boşnak gibi Müslüman olan ya da devşirme olarak yetişen kimselerin de zaman zaman ajanlık yaptıkları, bir takım cinayetlere yol açtıkları, hatta 2.Viyana Kuşatması’nda (1683) devlete karşı yıkıcı faaliyetlerde buldukları bilinmektedir.^{8,9} Bunların en önemlisi, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ile Tatarlar arasında cereyan eden olaydır. Kırım Tatarları arasına karışan düşman ajanları, Mustafa Paşa’nın zaferden sonra yağmaya izin vermeyeceği söylentisini yayarak, onların savaşma şevklerini kırmışlar ve Osmanlı ordusunun yenilmesine sebep olmuşlardır.⁸

17. yüzyıldan sonra Osmanlı, Avrupa’da gelişen gizli servis ağının, bunun savaşlar ve ticaretteki etkisinin farkında bile olmadan yaşamış, bunun doğal bir sonucu olarak Osmanlı ülkesi casusların açık pazarı haline dönmüştür. Osmanlılar 19. yüzyıl ortalarına kadar gizli bir haber alma örgütüne sahip olmamışlar, klasik muhbirliklerle yetinmişlerdir. Ancak Osmanlı Devleti yazılı kaynaklarında, ilgililerin, yöneticileri sürekli olarak casusluk faaliyetlerine karşı uyardıkları görülmektedir. Padişah ve vezirler, tehlikeyi görmüşler ancak önlemini almamışlardır.⁹

Erkek olsun, kadın olsun yabancı ajanların faaliyetlerinin yoğunlaştığı 19. yüzyıl ortalarında, Sultan Abdülmecid döneminde (1839-1861), İngiltere’nin İstanbul Büyükelçisi Stratford Canning’in Sadrazam Mustafa Reşid Paşa’ya telkinleriyle, Balkanlardaki muhtemel ayaklanmaları gözlemek amacıyla Fransız gizli polis teşkilatı örnek alınarak modern tarzda gizli bir teşkilat kuruldu. Başına, Rus Çariçesinin elmaslarını da çalan Rum asıllı Civinis Efendi getirildi.³ Civinis, kâh imam, kâh zengin bir batılı, ama hep sahtekâr olarak Anadolu’yu dolaşmış durmuştu. Mustafa Reşit Paşa’yı etkilemeyi başarınca Osmanlı Gizli Polis Teşkilatının başına getirildi. Daha sonra Civinis Efendi’nin iki taraflı ajanlık yaptığı, ülke aleyhine faaliyette bulunduğu anlaşılınca görevine son ve-

rildi. Teşkilattan beklenen fayda sağlanamadığı için de örgüt kapatıldı. Sultan Abdülaziz döneminde (1861-1876) 1863'te tekrar açılmış, bu defa teşkilâtın başına, Katolik Ermeni grubunun girişimiyle, II. Abdülhamid'in (padişahlığı 1876-1909) özel doktoru Rum asıllı Mavroyani Paşa getirildi.³ Mavroyani Paşa'nın saraya yerleştirilmiş bir ikili ajan olduğu anlaşılınca, Abdülhamid'in bir hatt-ı hümayunu ile Eflâk Voyvodası olarak tayin edildi, sonra bir tertiple idam edildi.³ Bir hekimin istihbaratla, casuslukla ne ilgisi olabilirdi?

II. Abdülhamid'in, kendisi aleyhine yapılan faaliyetlerin ispiyonlanması için kurduğunu hafife teşkilatı, sadece iç istihbarat yapıyordu. Bu yapılanmayla Abdülhamit, muhaliflerini takip ettirmiş, kendisi ve yönetimi hakkındaki fikirlerini ele geçirmiş, bu planları bertaraf etmiştir.¹⁰ Hafiyeler, bunun ötesine geçmeyi de başaramamışlardır. Yani, sadece kendi vatandaşına karşı kullanılan bir iç istihbarat örgütü olmanın ötesine gidememişlerdir.¹¹ Bu dönemde Osmanlı coğrafyası eskisinden çok daha fazla, büyük devletlerin istihbarat teşkilatlarının ilgi alanındaydı. Çünkü, sömürgeci, emperyalist devletlerin Orta Doğu için yaptıkları diplomatik kavganın merkezi, aslında Osmanlı Devleti'nin topraklarıydı. 19. yüzyıl sonlarında Osmanlı'nın, ekonomisi, bilimi, teknolojisi, sosyal yaşamı, eğitimi ve sistemin her şeyi olan askeri gücü çökmüştü. Her gün yeni bir milliyetçilik dalgasıyla sarsılmakta, bir cephede Bulgarlar, Yunanlılar, Arnavutlar, Karadağlılar, Sırp lar diğer cephelerde Araplarla mücadele etmekteydi. Osmanlı Maliyesi iflas etmiş, 20 Aralık 1881 Muharrem Kararnamesi ile Düyun-u Umumiye idaresi kurulmuştu. Osmanlı, borçlarını ödemek için bütün gelirlerini yabancılardan oluşan bu kuruma teslim etmişti.^{10,11}

Türk tarihinde çağdaş anlamda istihbarat çalışmalarına en fazla önem veren yönetim, İttihat ve Terakki olmuştur. Enver Paşa ve arkadaşları, 1909'dan 1918'e kadar olan İttihat ve Terakki yönetim serüveninde modern anlamda ilk Türk gizli servisini kurmuşlardır. Amaç, dağılan Osmanlı toprağına ve devletine sahip çıkabilmektir. Teşkilat-ı Mahsusa¹¹ adlı bu teşkilatla Milli İstihbarat Teşkilatı (MİT) arasında kesin ayrımlar olmakla beraber, istihbarat örgütleri olmaları hasebiyle benzer yönleri de vardır.

Avrupa ve Amerika'daki istihbarat örgütleri ile Türkiye'deki istihbarat örgütleri arasındaki en ciddi fark, burada ortaya çıkar. Bu ülkelerde istihbarat örgütleri sadece iç istihbarat örgütü rolünü oynamaz, hatta daha ziyade dışarıya doğru çalışırken, Türkiye'deki istihbarat örgütleri temelde en büyük tehdidi içerde kendi yurttaşları arasında aramakta ısrarcı politika izlemişlerdir.¹¹

İSTİHBARAT FAALİYETLERİNDE SAĞLIK MENSUPLARININ KULLANILMA NEDENİ

Osmanlı Sarayında ebe kadınlar, sakalar, aşçılar gibi muhtelif görevlerde kadın ve erkek birçok Batılı "muhibir" bulunmaktaydı. Bu muhibirler, sarayda bazı boşboğaz sultan hanımların dedikodularından öğrendiklerini dışarıya sızdırıyorlardı. Öyle ki, padişahın nereye ve ne zaman sefer düzenleyeceği, Osmanlı ordusundan önce Venedikli, Macar, Sırp, İtalyan, Fransız ve Rus devlet adamlarının malumu olmaktaydı.²

Mavroyani Paşa saray hekimiydi; Sultan II. Abdülhamid'in özel hekimiydi. Osmanlı tarihinde, saray hekimlerinin çoğu çift taraflı ajanlık yapıyordu. Azınlık tebaasından olmaları, yabancı dil bilmeleri, onları yabancı ülkeler için cazip kılıyordu. Aslına bakılacak olursa, Osmanlı sarayı, tarihi boyunca ajan hekimlerin cirit attığı ve şüpheli ölümlere yol açtıkları bir casus kazanı olmuştur.³

Rusya casusu olan Delosnor, "Eflaklılık" sıfatıyla Babıali'nin hizmetine girmiş, bir süre Zabtiye Nezareti'nde çalışmıştır. Kendisine bir maaş bağlandığı gibi yardımcılığına da Hekim Nikola Arka verilmiştir. Kırım Savaşı sırasında "yaver-i harb" olarak Rus generali Lodersek'in maiyetinde bulunmuş ve bu görevinden bir süre sonra Rumeli'ye geçerek 1,5 yıl Rusya adına casusluk yapmıştır. Osmanlı yönetimi, aynı günlerde Galata Gümrüğü'nde görevli tabip Nikola'nın casusluğunu açıklığa kavuşturmaya çalışırken, Rus casuslarının "buldurulması(nı) ferâ'iz-i hâliyeden (durumun gerektirdiği zorunluluklar)" sayarak mülkî ve askerî görevlilerini teyakkuz (gözünü açmak, dikkatli olmak) durumunda tutmuştur; ama nedense, sadece teyakkuz. Belirtmek gerekir ki, Osmanlı hükümeti, nüfuzunun zayıf olduğu bölgelerde casuslara karşı fiilen müdahalede bulunamamış ve çok ciddi tedbirler alamamıştır.³

Her iki dünya savaşında da kadınlar cephede hemşire, doktor, ambulans şoförü ve aşçı olarak yer aldılar. Yaralılara hemşirelik ve bakıcılık yapmak bir noktaya kadar kadınlara yakıştırılan geleneksel işlerin alanına dahil olabilir, ancak Kırım Savaşı'nda (1853-1856) çığır açan Florence Nightingale'in yaptıkları, kadınların cepheye yakın yerlerde çalışabileceği düşüncesini meşrulaştırdı. Özellikle Birinci Dünya Savaşı sırasında halk, savaş hemşirelerine, ateşler içinde yanan alınlarını silen melekler gözüyle bakıyordu ama her zaman olduğu gibi gerçekte savaş hemşireliği bu kadar basit değildi. Pek çoğu korunaklı konforlu evlerden gelen kadınlar, korkunç yaralarla ve ürkütücü koşullarla yüz yüze kaldılar; cepheden fazla uzak olmayan eğreti sahra hastanelerinde çoğunlukla ateş altında kıt kaynaklarla çalıştılar.¹² Bu görevleri sırasında birçok olaya, birliklerin konuşlanmaları, hareketleri, cephanelerin yerleri vb gizli bilgiye de tanık oldular.

Bir hemşire olarak eğitim gören Sarah Emma Edmond'un öyküsü Kanada'da başlayıp Michigan, Flint'te devam etti. Amerikan İç Savaşı'nın (1861-1865) üç ayrı cephesindeki çarpışmalarda bulundu, bütün cephelerin harita ve diğer ayrıntılarını cephe arası yolları ve seyahat ayrıntılarını not etti. Bütün bu bilgiler, Ulusal Müze'nin "Amerikan İç Savaş Tıbbi" (Civil War Medicine) bölümünde sergilenmektedir.¹³

Osmanlı Devleti; 19. yüzyılda her yönden zayıflamış, okul, hastane, yetimhane, dispanser gibi eğitim ve sosyal kurumlar kurma konusunda da hayli yetersiz kalmıştı. Bu boşluğu gören Amerikalı, Fransız, İngiliz ve Almanlar başta olmak üzere Amerika ve Avrupa ülkelerinden gelen muhtelif misyonerler, Osmanlı ülkesindeki birçok şehre okullar, hastaneler, dispanserler, yetimhaneler, kiliseler vb. kurumlar açtılar. Toplumun temel ihtiyaçlarına cevap verdikleri için de halkta sempati oluşturdular.¹⁴ Çoğu ruhsatsız açılan bu okul ve diğer kurumlarla devlet ancak güçlü dönemlerinde ilgilenmeye çalışmış, tehditkâr gördüklerine karşı bile tedbir almakta çok geç kalmıştır.¹⁴ Bu denli yayılmış olan misyoner okul ve hastanelerinin doktor, hemşire ve diğer personelinin en azından bir kısmının istihbarat elemanı olduklarını tahmin etmek hiç zor değildir. Özellikle hekim, hemşire ve ebelerin toplumla doğrudan ilişki kurabilecek-

lerini, anamnezin derinleştirilmesi mazeretiyle çok geniş bilgi toplayabileceklerini, hastalık, muayene, tedavi, ziyaret, hasta takibi, doğum, enjeksiyon, gebe takibi, bebek bakımı gibi tamamen hayata ait olaylar nedeniyle evlere ve hemen her yere rahatlıkla girebileceklerini de belirtelim.

KADIN SAĞLIK MENSUBU CASUSLAR

Kadınların casus olarak çalışması yeni bir durum değildir; Kitab-ı Mukaddes'in yazıldığı zamanlardan beridir kadınlar casus olarak çalışmaktadır; pek çok tarihçi, kayıtlı en erken kadın casusun Delila olduğunu düşünür.¹² Daha yakın bir zamanda, örneğin, Amerikan İç Savaşında Belle Boyd, Harriet Tubman gibi pek çok kadın casus olarak çalışmıştır. Aralarında Gertrude Bell'in de olduğu önemli pek çok kadın, Britanya için hassas bilgileri toplama görevinde bulundu. Gertrude Bell, İngiliz istihbaratının siyasi bir görevle resmen işe aldığı ilk kadındır.¹⁵ Ortadoğu'da çok uzun zaman geçirecek, Victoria döneminin önde gelen kadın seyyahlarından biri oldu. İngiliz istihbaratına Ortadoğu'yla ilgili haritalar ve diğer bilgileri sağladı ve o zamanın siyasi gerilimleri dolayısıyla gönderdiği bilgiler İngiltere tarafından minnettarlıkla karşılandı.^{12,15}

Casusluk faaliyetinde kadınların rolü çok önemliydi. Çağımızın gizli servisleri kadın unsuru bilgi toplamada çok iyi değerlendirmişlerdir. 1. Dünya savaşı sırasında, Beyoğlu'daki kadın casusların faaliyetleri de önemli bir yer tutmaktadır.¹¹

Savaş kuralları, kadınların savaş meydanında bakıcılık yapmaması gerektiğini söyler ama uygulamada pek çok kadın bunu yapmıştır; bunlar arasında, cephenin ortasında bir ilkyardım noktası kurup iki cephe arasındaki tehlikeli bölgeden bir İngiliz pilotu kurtardığı için İngiliz Askeri Madalyası'na hak kazanan Marie Chisholm vardır.¹² Yardım önerisi İngiliz Savaş Bakanlığı tarafından geri çevrilen İskoç doktor Elsie Inglis, (Dr. Inglis'in kadınlara oy hakkı verilmesini sağlayan bir siyasi aktivist olduğunu da not edeyim. Savaş alanında çalışmak istemesine karşılık ona, "evine dön, uslu uslu otur" denilmişti) gibi kadınlar, Birinci Dünya Savaşı sırasında Fransa'da, Romanya'da ve Sırbistan'da kendi servislerini kurdular. Yirmi yıl sonra da binlerce kadın, Britanya'da ve yurtdışındaki

savaş bölgelerinde cepheye mümkün olduğunca yakın kurulan geçici sahra hastanelerinde, genellikle ağır bombardıman altında, hemşire ve doktor olarak çalışıp bu geleneği sürdürdüler.¹²

Birinci Dünya Savaşı sırasında çok iyi bilinen üniformalı birimlerden biri de Gönüllü Hemşire Kıtasıydı (First Aid Nursing Yeomanry-FANY). İlk kez 1907’de kurulan, birçok seçkin ve epeyce de gösterişli kadından oluşan FANY’ler (bu isimle anılmaya başlamışlardır) Fransa’da ve Britanya’da ambulansları kullandı ve cesur maceralarıyla nam saldı. Daha sonra, İkinci Dünya Savaşı’nda İngiliz istihbaratı ve özel harekât için bir asker toplama kaynağı oldular.¹²

Birinci Dünya Savaşı’nın 100. yıldönümünde bu “savaşta rol almış kadınlar” için biraz zaman ayırıp üzerinde düşünülmesi sıklıkla dile getirildi. Onlar sadece kızkardeş, karı, anne, muhriplerin kızı değil, görev yaptıkları alanlarda özgün deyişleriyle acımasız birer kahraman oldukları bir gerçektir. Birer savaşçı olarak tarihteki yerlerini aldılar.

1914’te erkekler savaşın her türlü tehlikesi içinde var olduklarında, kadınların yeri kesin olarak evdeydi ve görevleri evin erkek bireylerinin dönmesini (veya aksini) beklemektir. Oysa bahsi geçen diğer kadınlar, erkeklerle aynı risklere ve görevlere girerek ülkelerine hizmet ettiler.¹⁵ Örneğin, Lena Higbee, ABD donanması Kızılhaçında görev alan ilk hemşireydi, kadın hemşire sayısının donanmada artmasına vesile oldu.¹² Julia C. Stimson da bir askeri hemşireydi. O, orduyu tercih etti. Missouri doğumlu olmasına rağmen, 1917’de gönüllü olarak Avrupa’da yer alan ABD kara birliklerinde görev aldı (Buradan, ABD’nin Birinci Dünya Savaşında tarafsız kalmadığını, 1917’de Rusya’nın çekilmesinden sonra Rusya’nın yerine müttefiklere katıldığı bilgimizi de tazeleyelim). ABD ordusundaki ilk kadın binbaşı rütbesinin sahibidir.¹²

Dame Gwynne-Vaughan savaşa gitmeseydi bile, botanik bilimine yaptığı katkılarla ve fungusların genetiğiyle ilgili çalışmalarındaki liderliğiyle de dikkatimizi çekecekti. O, bir kadın asker olarak 1917’de, Ordu Kadın Yardımcılar Birlikleri (Woman’s Army Auxiliary Corps) yönetimine getirildi.¹²

Şimdi de iki kadın casusun ilginç öykülerine ve casusluk faaliyetlerine yaptıkları yetkin katkılarına göz gezdirelim:

FRAULEİN DOKTOR

Birinci Dünya Savaşı kadın casusluk tarihindeki en etkileyici hikâyelerden biri “*Fraulein Doktor*”un hikâyesidir. Kaplan Göz, Casuslar Kraliçesi, Sarışın Leydi ve başka pek çok takma isimle de bilinir. Fraulein Doktor hakkında pek az kesin bilgi vardır, gizli kimlikli biri için bu durum olağandır; yine de çoğunlukla Birinci Dünya Savaşı sırasında Anvers’te, Alman casusları eğiten bir Alman casus okulunu idare ettiği kabul edilir.¹² Birinci Dünya Savaşı’nın cinsel tarihini yazan Alman Dr. Magnus Hirschfeld’e göre, “*çelik gibi sınırları olan, soğuk, kafası bir makineden farksız işleyen, cinselliği gayet iyi kontrol eden, muhteşem bir vücuda ve şeytani gözlere sahip*” diye tarif ettiği “*efsanevi doktor*”, “*Fraulein Doktor*”, Annemarie Lesser’di. Berlinliydi, Birinci Dünya Savaşı sırasında Alman ajanları, bazılarının intihar etmesine yol açacak kadar acımasız yöntemler kullanarak eğitiyordu. Başka bir görüşe göre Fraulein Doktor, iyi bir eğitim görmüş, 1913’te Freiburg Üniversitesi’nden felsefe doktorasını almış Elizabeth Schragmuller’di. Alman ordu istihbaratının başında bulunan sevgili tarafından Alman Gizli Servisi’ne alınarak Anvers bürosuna atanmıştı. Kendisi de sahada ajan olarak çalışıyordu, bilgi toplamak için Fransız subayları baştan çıkarıp cinselliğini kullanıyordu. Kim olursa olsun, Fraulein Doktor imajı güzel, güçlü, seksi ve tehlikeli bir kadını yansıtıyordu.¹² Çeşitli kimliklere bürünmüştü, üç adamı vurup İsviçre’ye kaçmadan önce de pek çok kez yakalanmaktan kurtulmuştu.¹²

Kokain bağımlısı olduğu söyleniyordu. Savaş bitince Almanya’ya dönüp ortadan kayboldu. 1930’larda uyuşturucu bağımlısı bir kadının bir İsviçre sanatoryumuna yattığı ve onun Elizabeth Schragmuller olabileceği kabul edildi. Bugüne dek kimse onun gerçek kimliğine ilişkin kesin bir bilgiye ulaşamadı. Gerçek kimliğine ilişkin şüphelere rağmen, Fraulein Doktor denen kişi zamanın istihbarat şeflerini ve medyayı büyüledi. İngiliz Gizli Servisi’nden Vernon Kell, onun gerçekten var olduğuna ve çok yetenekli bir kadın olduğuna inanıyordu.¹²

HEMŞİRE MARTHE

Marthe McKenna, Marthe Cnockaert adıyla Belçika, Westroosebeke’de beş çocuklu bir ailede doğmuştu; babası çiftçiydi. Gent’teki tıp okulunda öğrenim gördü ama savaşın patlak vermesiyle eğitime ara vermek zorunda kaldı. 1914’te Alman ve müttefik askerleri tedavi etmek için rahibeler bir hastane kurmuştu; Flamanca ve Fransızcanın yanında akıcı Almanca ve İngilizce de konuşan Marthe Cnockaert burada hemşirelik yapmak için gönüllü oldu. Casuslardan çok korkan Almanlar, Marthe’in annesi dahil olmak üzere köylülerin çoğunu uzaklaştırdılar, ama yaralı Alman ve müttefik askerlere bakması için Marthe’in kalmasına izin verdiler. Ocak 1915’te Alman yetkililer Marthe’in hemşireliğini takdir ederek, küçük bir pazar kasabası olan Roulers’deki bir askeri hastaneye çalışmaya gönderdiler.¹⁶

Hemşire Marthe’in, hastanede bir acil durum olması halinde gecenin herhangi bir saatinde sokaklarda dolaşmasına imkân tanıyan gece geçiş izni vardı. Marthe, Roulers’e varmasından kısa bir süre sonra kendini “*en çalgın rüyalarım da bile bir parçası olamayacağım tuhaf olayların içinde*” buldu. Bir sabah, aile dostları olan Lucille Delconck, Hollanda’dan sınırı geçip evlerine geldi. Bu ziyareti gizli tutmaları için uyarı Delconck sadece Marthe’in erkek kardeşlerinden mektuplar getirmemiş, aynı zamanda İngiliz istihbaratının casusu olduğunu açıklayarak Marthe’i görevlendirmek istediğini söylemişti. Marthe, bunu ülkesine hizmet etmenin bir yolu olarak görüp annesinin de onayıyla görevi kabul etti. Zamanla yerel ajanlarla bağlantıya geçti ve onlardan talimat almaya başladı: “*Neyi kastettiğini anladım, casus demek istemişti ve bir an içimi korku kapladı. Belçika’da casuslar olduğunu ve ülkelerine hizmet ettiklerini biliyordum, yine de niyeyse onları insan dışı varlıklar olarak düşünüyordum ve benim dünyamdan çok uzak olduklarını sanıyordum.*”¹⁶

Sonraki iki yıl boyunca Marthe McKenna, savaş sırasındaki ismiyle Cnockaert, Roulers’deki Alman hastanesinde hem Alman askerleri, hem de Müttefik esirleri tedavi etti. İşine bağlı bir hemşireydi ve Alman hastane çalışanları arasında, ona güvenip hayranlık duyan iyi arkadaşlar edinmişti.

İronik bir biçimde, bir casusluk görevinden dönüşünün ardından, yaptığı yardımsever işler dolayısıyla Alman Demir Haçı ile ödüllendirildi.¹⁶ Aslında, İngiliz istihbaratı için çalışıyor, hemşire olmasını kullanarak birliklerin ilerleyişi, askeri tesislerin konumu, ağır silah depoları ve kasabadaki mevcut ya da olması planlanan her türlü askeri faaliyetle ilgili bilgiyi dikkatle bulup çıkarıyordu. İki yaralı müttefik askerinin hastaneden kaçmasına da yardım etmişti.¹²

Marthe iki başka kadın ajanla da yakın çalışıyordu. Bunlardan biri meyve sebze satmak için Roulers’e sık sık gelen, Almanların zararsız olarak gördüğü 70 yaşındaki bir kadındı. Marthe’a İngiliz istihbaratının talimatlarını ulaştırıran bu kadın, “*Kantin Anne*” (Canteen Ma) adıyla biliniyordu. “*No 63*” olarak bilinen diğeri ise onların “*posta kutusu*” ydu ve kuryelerin Hollanda’ya taşıdığı istihbaratı gizlice yurtdışına çıkarıyordu. Marthe’a verilen talimat topladığı her türlü bilgiyi şifreleyip hiç tanışmadığı “*Ajan 63*”e ulaştırmaktı. Şifreli mesajları küçük kâğıt parçalarına yazar, onları sıkıca sarar, ya saçının içine veya eteğinin dikişine saklar, geceleyin mesajları Ajan 63’ün penceresinden içeri atardı.¹² Zaman zaman Roulers’e başka ajanlar da gelip Marthe ile bağlantıya geçtiler. Marthe’in kitabında bunlar “*çengelli iğne adamlar*” olarak anlatılır; bu ajanlar kendilerini yakalarının altına çaprazlama taktıkları iki çengelli iğneyle belli ederlerdi.¹⁶ Mart 1915’te annesiyle babası Roulers’deki Carillon Cafe’nin işletmesini alınca, Marthe kendini başka bir askeri istihbarat kaynağının ortasında buldu. O sıralar hâlâ yirmili yaşlarının başında olan Marthe bunu bir fırsat olarak gördü: “*Erkekler sert içkiyi içince konuşup böbürlenecekler ve ayrıca işletmecinin kızına dikkat etmeye de başlayacaklardı. Bu şekilde pek çok faydalı bilginin toplanabileceğini fark ettim.*”¹⁶

TARTIŞMA

“*Gizlinin bilinmesi işi*” dünyanın en eski mesleklerinden birisidir. Çok daha gelişmiş ve karmaşık yöntem ve donanımlarla, dünyamızda istihbarat örgütlerinin kıyasıya mücadelesi, hem devletler arasında hem içe dönük, hem de siyaset alanında yaşanmaya devam etmektedir. Bilgi kirliliği, psi-

kolojik savaş yöntemleri, etki ajanları ve gelişmiş iletişim teknolojisiyle her bilgiye ulaşma ve toplamları yönlendirme araç ve hedefleridir.

Savaşlar daima savaş meydanlarında yapılmaz; hükümetler ve silahlı kuvvetler düşmanlarının neler planladığını öğrenme amacıyla gizli bir savaş yürütürler. Casusluk ve istihbarat toplama bütün savaşların ayrılmaz parçasıdır. Örneğin, 1870’de Fransız-Alman savaşı başladığında Bismarck’ın Fransa topraklarında yaklaşık 20 bin casusu bulunuyordu ki, Alman kuvvetleri tüm Fransız hedeflerini kısa zamanda, ‘elleriyle koymuş gibi’ ele geçirmişlerdir. İşte, 1871’in Ocak ayında Fransızlara dikte ettirilen Versay Antlaşması’nın arkasında dev bir Alman casus ordusu yatmaktaydı.³ 1880’lerin sonuna gelindiğinde Almanlar, Paris, Brüksel, Lüksemburg, Belfort ve diğer Fransız şehirlerinde, az sayıda ama çok seçkin bir ajan ağı kurmuşlardı.

Casusların, çalıştıkları alanlarda aynı zamanda etkili bir propoganda kaynağı oldukları bilinmektedir. Savaşın çeşitli aşamalarında, halk arasında yalan-yanlış dedikodularla etkili bir propaganda yürütmüşlerdir. Bu bağlamda, Balkanlardaki Rusya casusları, yazılı ya da sözlü olarak yaptıkları propaganda ile Osmanlı hükümetine olan güveni sarsmakta ve halk arasında ümitsizliğe neden olmuştular.

Propogandanın ve casusluk faaliyetlerinin yıkıcılığı için bir örnek te Çanakkale Savaşı sırasında İtilaf devletlerinin yürüttükleri propogandadır. Bunun etkisini ve boyutunu görmek açısından Kâzım Karabekir Paşa’nın anlattığı şu anekdottan bahsetmek yararlı olacaktır: “...Çanakkale’ye asker çıkarmadan önce İngiliz ve Fransızlar Müslüman askerlere şöyle bir genelge yayınlamışlar: ‘Halife’yi Almanların elinden kurtarmaya gidiyoruz. Almanlar Çanakkale Boğazı’nı tutmuşlar. Muharebede sakın Türk askerlerine ateş etmeyiniz onlar sizin din kardeşlerinizdir. Maksadımız o zavallıları da Almanların elinden kurtarmaktır. Türk askerlerinin başında kırmızı fes olduğunu biliyorsunuz. Almanların başında toprak rengi başlık vardır. Bunlara aman vermeyin öldürün. Sakın feslilere ateş etmeyin! Gayret ve kahramanlık gösterin de

Halife ve Padişah efendimizi çabuk kurtaralım!’ Bu tamim Müslüman askerlerin ruhuna işlemişti. Esirler bizi hakî başlıkla görünce Alman sanmışlardı. İşte propaganda böyle. Dinleyenlerce inanılır ve kolay kolay da silinmez bir tarzda yapılır. Türk Kara ordusu başlarında fesi çoktan çıkarmış ve toprak rengi başlık giymişti. Tabii sömürge halkı bunu bilmezdi. Onun gözüne daima Türk askerlerinin kırmızı renkli kıyafeti gösterilmişti. Kulakları hâlâ hep böyle dolduruluyordu. O zavallılar Alman sanarak Türkleri öldürürken üstelik bir de sevap işlediklerini sanarak seviniyorlarmış!... Biz siperlerimizden arasına Ezan ve Kur’an okutarak kendimizin Müslüman olduğunu anlatmak istedik. Derhâl düşman siperlerinden de aynı şekilde karşılık verildi. Meğerse subayları kendilerine dermiş ki Almanlar hile yapıyor. Sakın aldanmayın. Siz de okuyun.”¹⁷

Haber alma ve bilgi toplama, özellikle savaşlarda hayati öneme sahiptir ama halk bunu bilmez. Genellikle “erkek işi” olarak görür. Bununla birlikte kadınlar da bu alanda önemli roller üstlenmişlerdir. Her iki dünya savaşında da kadınlar ailelerinin ve yuvalarının devamlılığını sağlamak için yiyecek kuyruklarında hayat mücadelesindeyken, savaş zamanında fabrikalarda gönüllü ya da sivil savunma işçileri olarak veya yardımcı silahlı kuvvetler üyeleri olarak görünürlerdi. Ama kadınların savaş zamanında üstlendiği bu rollerden biri çok daha az görünür ve daha az bilinir. Bu, istihbarat toplama ve casusluktur.

Casusluk riskli bir iştir: İster kadın ister erkek olsun, düşman bölgelerinden bilgi toplamak amacıyla sahte kimlikle dolaşmak genellikle ölüm tehlikesini göze almak demektir. Başka bir önemli sorun, casusların görev esnasında fakat özellikle görevden sonra yaşayabilecekleri kimlik sorunu ve diğer psikolojik sorunlardır. Birinci Dünya Savaşı’nda casusluk yapan Marthe Richer, “*Spied For France (Fransa İçin Casusluk Yaptım)*” adlı kitabında bunu özellikle vurgular.¹⁸ Kadın veya erkek, bütün casuslar için geçerli olan bu gerçek, ajanların sahte isim, sahte kimlik ve hayati riziko bulunan pozisyonlar nedeniyle yaşadıkları korku, çok kişiliklilik ve diğer psikolojik dengesizliklerdir.

Genellikle kadınlardan iyi casus çıktığı söylenir, çünkü özellikle savaş zamanında, üniformalı olsun olmasın bir erkeğin şüphe çekmesi daha yüksek bir olasılıkken, kadınlar dikkat çekmeden hareket edebilirler. Ayrıca kadınların, bazen “dedikodu” denerek aşağılansa da, erkeklerin kıraathane dedikoduları kaynağına eşdeğer, elverişli bilgi aktarma kanalları sunan mahalle bağlantıları vardır. Yine de gelebilecek saldırılara erkekler kadar açıktırlar.

Bir millet için mevcut olan fırsat ve tehditler sadece askerî nitelikli değildir. Bu tehditler çok geniş bir alana yayılmıştır. İstihbarat, millî güvenlik politikasının temel parçasıdır. İstihbarat çalışmalarını dikkate almayan devlet yönetimleri, gözleri bağlı olarak koşan birisinden farklı değildir. Nereye gittiklerini, rakiplerinin kendilerinin önünde mi arkasında mı olduklarını, ne kadar koştuklarını, özetle hiçbir şeyi bilmeden, zaman ve enerji kaybederek koşup dururlar.

Sağlık elemanlarının ülkeleri için ortaya koyabilecekleri hizmetler, “yaralıların ve hastaların eski sağlıklarına kavuşturulması” gibi kutsal ve değerli hizmetle sınırlı değildir. Bir devletin, milletiyle ve bütün olanaklarıyla topyekün savunma yapması ve mücadele etmesi demek olan savaşta

sağlık mensuplarının yaptıkları ve yapabilecekleri katkılar, zannedilenden çok daha fazla ve oldukça kıymetlidir.

Yukarıda çok sayıda örnekleriyle ortaya konmaya çalışılan istihbarat alanında sağlık mensuplarının kendi devletleri için katkı yapabilecekleri bir gerçektir. Belki de, mesai arkadaşlarımız arasında bu alanda hizmet yapmakta olan görevliler bile var da biz farkına varmıyor olabiliriz.

Finansal Kaynak

Bu çalışma sırasında, yapılan araştırma konusu ile ilgili doğrudan bağlantısı bulunan herhangi bir ilaç firmasından, tıbbi alet, gereç ve malzeme sağlayan ve/veya üreten bir firma veya herhangi bir ticari firmadan, çalışmanın değerlendirme sürecinde, çalışma ile ilgili verilecek kararı olumsuz etkileyebilecek maddi ve/veya manevi herhangi bir destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması

Bu çalışma ile ilgili olarak yazarların ve/veya aile bireylerinin çıkar çatışması potansiyeli olabilecek bilimsel ve tıbbi komite üyeliği veya üyeleri ile ilişkisi, danışmanlık, bilirkişilik, herhangi bir firmada çalışma durumu, hissedarlık ve benzer durumları yoktur.

Yazar Katkıları

Bu çalışma tamamen yazarın kendi eseri olup başka hiçbir yazar katkısı alınmamıştır.

KAYNAKLAR

- İlter E. Milli İstihbarat Teşkilatı Tarihçesi. 1. Baskı. Ankara: Mit Basımevi; 2002. p.1-5.
- Altındal A. Türkiye’de ve Dünya’da Casuslar. 1. Baskı. İstanbul: Truva Yayınları; 2008. p.28.
- Aydın M. [spionage activities Russia in Ottoman Balkans in 19th and 20th centuries]. AÜ DTC Tarih Araştırmaları Derg 2013;23(1):17-54.
- Aıklı E. Başlangıcından Bugüne Kadar Dünya Casusluk Tarihi. 1. Baskı. İstanbul: Artel Yayınları; 1974. p.1-9.
- Gökay OŞ. Dedem Korkut’un Kitabı. 1. Baskı. İstanbul: Kabcacı Yayınları; 2007. p.157-60.
- Köymen MA. Nizamü’l-mülk: Siyaset-name. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları; 1990. p.80-1.
- Ercan Y. Osmanlı İmparatorluğu’nda Bulgarlar ve Voynuklar. 1. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları; 1989. p.2, 75, 96.
- Almaz A. Fatih Sultan Mehmet Nasıl Öldürüldü? Venedik Devlet Arşivinde Gizlenen Belgeler. 1. Baskı. İstanbul: Nokta Kitap; 2007. p.150-3.
- İlter E. [Osmanlılarda İstihbarat (XIV.-XX. Yüzyıllar)]. Avrasya İstihbarat Özel 2002;8(2): 233-54.
- İrtem SK. Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür. Kocahanoğlu OS, editör. 1. Baskı. İstanbul: Temel Yayınları; 1999. p.140-1.
- Göç E. [The historical development of the Turkish intelligence]. Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi İdari Bil Fak Derg 2013;3(2):85-111.
- Kramer A. Dünya Savaşlarında Kadın Casuslar. Er T, çeviri editörü. 1. Baskı. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları; 2014. p.13-6, 37-9, 54-6, 120-4.
- Reit S. Behind Rebel Lines: The Incredible Story of Emma Edmonds, Civil War Spy. 1st ed. New York: HMH Books for Young Readers; 2001. p.1-3.
- Tozkoparan N. Ermeni Ayrılcılığı Hareketlerinde Amerikan Pro-testan Misyonerlerinin Eğitim ve Sağlık Faaliyetlerinin Rolü, Hoş-göründen Yol Ayrımına Ermeniler. Hülagü MM, Batmaz Ş, Alan G, editörler. 1. Baskı. II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu (22-24 Mayıs 2008) Bildiriler Kitabı. Cilt 3. Kayseri: Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi Yayını; 2009. p.387-9.
- Proctor TM. Introduction. Female Intelligence: Women and Espionage in the First World War. 1st ed. New York: New York Univ Press; 2003. p.1-5.
- McKenna M. I Was a Spy! 1st ed. London: Jarrolds Publishers; 1932. p.34-9, 45.
- Karabekir K. İstihbarat/Gizli Harp. Tekin E, editor. 1. Baskı. İstanbul: Kamer Yayınları; 1998. p.77-8.
- Richer M. I Spied For France. Translated By: Griffin G, 1st ed. London: John Long; 1935. p.94.